Ulakbilge
Sosyal Bilimler Dergisi

DİL, UZAM, ZAMAN VE HAREKET ÜZERİNE

Fırat BAŞBUĞ

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Dilbilimi Bölümü, firatbasbug@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9824-123X

Başbuğ, Fırat. "Dil, Uzam, Zaman ve Hareket Üzerine". ulakbilge, 88 (2023 Eylül): s. 928–940. doi: 10.7816/ulakbilge-11-88-03

ÖZ

Bu metin, uzam, zaman, hareket ve dilbilim arasındaki ilişkilere odaklanan bir inceleme sunuyor. Çalışma uzamın, insanların mesafeleri ölçme, yer-yön ilişkilerini saptama ve konumları anlama yeteneğiyle nasıl ilişkilendirildiğini genel bir pencereden yorumlamaya çalışıyor. Dil; uzam ve zamanın ifadesi konusunda önemli bir rol oynar. Farklı dil ailelerinde, uzamla ilgili kavramları ifade etmek için farklı dilbilgisi kuralları ve yapıları kullanılır. Semantik altyapılar; öncüller, evrimleşme, kalıplaşma gibi süreçleri kullanarak dilbilgiselleşme süreçlerini tamamlarlar. Bu çalışma da bu süreçte bazı takıların anlam özelliklerini ve nasıl geliştiğini inceler. Takıların, tümce içindeki diğer sözcüklerle sentaktik bağlılık ilişkilerinin saptanması bize o dilin yönetim modeli konusunda da bilgiler verir. Bu bakımdan takılar cümlenin hem semantik hem de sentaktik yapısında önemli görevler üstlenirler. Bu çalışma, yazarın Sibirya saha araştırmasında yaptığı bazı gözlemlerden yola çıkılarak oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dil, Dilbilim, Uzam, Zaman, Hareket, Çulım, Altay

Makale Bilgisi:
Geliş: 28 Haziran 2023 *Düzeltme:24 Ağustos 2023* *Kabul: 11 Eylül 2023*

© 2023 idil. Bu makale Creative Commons Attribution (CC BY-NC-ND) 4.0 lisansı ile yayımlanmaktadır.

*Bu çalışmanın saha araştırması, Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği tarafından desteklenmiştir.

Giriş

İnsanın, mesafeleri, büyüklükleri ölçmesi, yer-yön ilişkilerini saptaması, bulunduğu konum ile hareket ettiği konum arasındaki ilişkileri anlaması ve bunu bildirişimde bulunduğu kişinin anlayacağı analitik formlara dönüştürmesi yüzyıllarca süregelen bir tecrübenin ve sistematik bir bilginin neticesinde oluşur. Yüzyıllarca biriken tecrübenin bilişsel bir aktarıma dönüşme süreci elbette sadece filozofları değil, dilbilimcileri de ilgilendiren yeni bir araştırma alanına dönüşmüştür (Başbuğ, 2021:33). Aristo'dan beri süregelen mekân-zaman ilişkilerini araştırma çalışmaları, Kant, Newton, Einstein, Engels, Lenin, Talmy, Lakoff, Johnson gibi farklı bilim ve fikir insanlarının da ilgisini çekmiştir. Konum kavramı; temelde yatay ve dikey eksen üzerindeki konumları ve bu konumlar aracılığıyla türetilebilen yeni konumları gösterir. Yatay (ön-arka, sağ-sol) ve dikey (alt-üst) kavramlarıyla birlikte yine konumsal düzleme göre (ara, iç, köşe, çapraz, karşı) farklı konumlar türetilebilir. Bilişsel bir yaklaşımla ele alınan ve farklı dil ailelerini de kapsayan çalışmalar araştırmacıları, uzam kategorisinin önemli oyuncularından biri olan takıların anlam özelliklerini aramaya yönlendirmektedir. Takıların gelişim süreçleri, dilbilgiselleşmeleri, Potebnya'nın ifadesiyle "evrimleşmeleri" ve bunların neticesinde yer aldıkları yüzey durum (biçimbilgisel ve sözdizim çekimler) ve derin durum (anlam-konum rolleri) ilişkileri oldukça ilgi çekicidir.

Zaman, uzam ve hareket ilişkilerinin dillere yansımasında ve bunların açıklanmasında farklı yaklaşımlar vardır. Hem felsefe hem de temel bilimlerdeki yeni yaklaşımlar zaman ve mekân konusunun dilbilimde ele alınış şeklini de değiştirmiştir. Aslında mekân burada kullanılan anlamıyla uzam, nesnelerin varolma ve bilinmelerinin koşuludur. Düşünsel olarak uzam, zaman, hareket birbirinden ayrılmıyorken bunların dillerdeki ifade şekillerini de bu olgudan bağımsız düşünemeyiz. Dillerdeki uzam, zaman, hareket ilişkilerinin ifade ediliş biçimleri dil ailelerine göre farklılıklar göstermektedir. Bu çalışmada bu ilişkiler takılar özelinde ele alınmaktadır.

Bazı diller öntakılara sahipken bazı diller sontakılara sahiptir. Bazı dillerde durum, biçim işaretleyicileri ile verilirken bazı dillerde sözdizim birimleriyle verilebilir. Yine bazı diller uzam, zaman, hareket ilişkilerini anlatmak için yer-yön bildiren belirteçlerden, gösterme adıllarından, hareket eylemlerinden yararlanabilir. Menovşikov'a (1976: 5) göre, uzam ilişkilerini ifade etmek için söz birimleri ve biçim birimleri üretmeyen dil yoktur. Gaşilova, bu görevlerini yerine getirmek için söz birimlerinin ve gramer birimlerinin etkileşime girdiklerini ve birbirlerini tamamlama eğiliminde olduklarını belirtir (1985: 21). Zaman içerisinde değişimler gösteren ad ve eylem gibi kimi bağımsız biçimbirimler uzun bir süreç sonunda zaman eki/kipi, durum eki, yardımcı eylem, ilgeç, bağlaç olarak yeni dilbilgisel işlevler üstlenirler (Demirci 2008: 131). Bu semantik altyapılar, evrimleşme, kalıplaşma gibi süreçleri kullanarak dilbilgiselleşme süreçlerini tamamlarlar. Türk dilleri gibi sondan eklemeli dillerde başlangıçta ad ya da eylem olan sözcüklerin ekleşerek kalıplaşmasına oldukça sık rastlanır. Sözcüklerin önce takılaşması, sonra ekleşmesi de bu sürecin bir parçasıdır. Bugün durum işaretleyicisi haline gelen bazı eklerin geçmişte önce addan takılaştığı bilinmektedir. Dillerdeki kategoriler, dillerin kendi yapısal ve genetik özelliklerine göre farklılaşabilir. Bazı dillerde, konum, zaman, sebep-sonuç gibi ilişkileri anlatmak için takılar (adposition) kullanılır. Morfolojik özellikleriyle birbirine benzeyen öntakılar ve sontakılar cümledeki görevleri sebebiyle birbirine yaklaşır. Öntakıların ve sontakıların, yani takıların, tümce içindeki diğer sözcüklerle sentaktik bağlılık ilişkilerinin saptanması bize o dilin *yönetim modeli* konusunda da bilgiler verir. Bu bakımdan takılar cümlenin hem semantik hem de sentaktik yapısında önemli görevler üstlenirler. Yöneten (govern), bir objenin diğer bir objeye karşı aldığı konumu ya doğrudan (altında, üstünde, önünde, arkasında) ya da dolaylı (zaman aralığını, birbirini takip eden olayları, eşyanın kime ait olduğunu) olarak gösterir. Yöneten-yönetilen (govern-governee) ilişkisinin önemli elemanlarından birinin takılar olduğu ifade edilebilir. Uzam ilişkilerinin aktarılmasında bazı dillerde hareket eylemlerinden de yararlanılabilir, ancak Türk dillerinde hareket bildiren eylemlerde de cümlenin net anlaşılabilmesi için sontakılarla kurulan yapılara (ya da öbeklere) ihtiyaç duyulmaktadır. Yine sebep-sonuç ilişkilerinin sözdizim bağı da çoğu durumda takılar aracılığıyla sağlanır.

Türkçede de diğer doğal dillerde olduğu gibi sözcükler adlar ve eylemler olmak üzere iki temel gruba ayrılır. Ad ve ad öbekleri hem biçim bilgisi hem de sözdizim açısından farklı kategorileri bünyesinde barındırır. Birbirleriyle yapısal ilişkileri dillere göre değişkenlik gösteren bu kategoriler, durum, sayı, belirleyici, cinsiyet gibi grupları oluşturur. Dillerin yapısına göre durum işaretleyicileri değişebilir (Başbuğ, 2021:33). Türkçede sontakılar ve durum arasında çift taraflı bir etkiden söz edilebilir. Durum işaretleyicileri bazı dillerde morfolojik çekimler çekimler aracılığıyla yapılırken, bazı dillerde sözdizimsel takılarla yapılabilir. Sadece öntakı kullanarak durum işaretlemesine izin veren diller olduğu gibi, Türkçe gibi hem

morfolojik çekim hem de sentaktik son takılar aracılığıyla durum işaretlemesine uygun diller de vardır. Sontakılar, eklendiği ad veya ad öbeklerine tanımlayıcı, ayırt edici özellikler kazandırabilir, yeni öbekler oluşturabilir, bu ad öbeklerinin tümcenin diğer ögeleriyle ilişkisini de düzenleyebilir. Bu özellikleri bakımından sontakılar Tesniere'nin translative (aktarıcı) tanımını da kapsar. Tesniere'nin translative tanımına göre "translative'ler kendi başlarına anlamları olmayan ancak kendi başlarına anlamı olan kelimelerin kategorisini değiştirebilen yapılardır. Bunlar sadece tek başına anlamı olan kelimeleri değil, sadece bu kelimelerden oluşan ve sıkışan anlam çekirdeğini de etkileyebilir (semantic core). Bunları bağlaçlardan ayıran (junctives) (Tesniere'ye göre jonctifs), bağlaçların çekirdekler arası aktarıcıların çekirdek içi elementler olması. Aynı şekilde gövde de görülebilirler. Seo'ya göre sontakılar eylem ya da eylem öbeğini, bir takıyı ya da tümceyi tanımlamak ya da nitelemek amacıyla belirteç öbeği işlevinde ad öbeği oluşturabilir. Bu bakımdan onlar Tesniere'nin deyişiyle translative (aktarıcı) gibi davranırlar. İlgi işaretleyicisi de aktarıcı olarak düşünülebilir ancak, son takılardan farklı olarak, ilgi işaretleyicisi ad öbeğinin, eylem ya da takı niteleyicisi yerine ad niteleyicisi görevine geçmesine neden olur, Yalın hal, belirtme hali, yönelme hali, seslenme (vokatif), ilgi gibi diğer tip durum parçacıkları ise eklendikleri kurucunun gramer özelliklerini değiştirmezler (2006:141).

Sontakıların Semantiği

Sontakılar; ad ve ad soylu sözcüklerden (ya da sözcük öbekleri) sonra gelip, sonuna geldiği adın veya ad öbeğinin cümlenin diğer ögeleriyle anlam ilişkisi kurmasını sağlayan, görevce ad çekim eklerine benzeyen, cümleye yer-yön, araç, sebep gibi anlamlar yükleyen tek başına bir anlamı olmayan bağımsız görev kelimeleri olarak tanımlanabilir. Anlambilimin amacı ise, dilin bütün birimlerinin anlamının temelinde yatan kavrayışı (concept) keşfetmektir. Bu kavrayışı bütün boyutlarıyla incelemek farklı bağlamlarda kullanılan dil birimlerinin çözülmesini sağlayacaktır (Barinova 1999: 25). Türk dillerinde son takıların semantik etkileri yeterince incelenmemiştir. Türkiye Türkolojisinde sontakıların anlam sahibi olmamasına vurgu yapan -ki bu kısmen doğrudur- bir eğilim vardır. Son takıya sahip Fin-Ugor dilleri, Japonca, Korece gibi dillerdeki sontakı araştırmalarının Türk dillerindeki araştırmalara göre daha sistematik olduğu söylenebilir.

Sontakılar gerçekte bir anlama sahip midir? Bu sorunun yanıtı aslında basittir. Sontakıların derin yapıda her zaman anlamları vardır. Ancak sontakılar yüzey yapıda ya da sentaktik ve morfolojik çekimlemeler için kullanılan yüzey durumda leksik bir anlama sahip değillerdir. Çünkü sontakılar yüzey yapıda leksik anlamları aşındırılmış görev sözcükleri olarak kabul edilmişlerdir. Öncülü aşındırılan bu görev kelimeleri, derin yapıda anlamlı birliktelikler kurmak için anlamlı sözcüklere ihtiyaç duyarlar. Anlamlı bir tümce kurmak için sadece leksik içeriğe sahip olan sözcüklerle, leksik içeriğe sahip olmayan sözcükleri yanyana getirmek yeterli olmaz. Tümcenin anlamlanabilmesi için, onu oluşturan ögelerin hem yüzey yapıda (kural) hem de derin yapıda (anlam) tek ya da çift yönlü etkileşime girmesi gerekir.

Tümcenin derin yapıda anlamlanabilmesi için, yüzey yapıda önceden mutabakata varılan kuralların işletilmesi gerekir. Bu kuralların bütününü, yüzey-derin arasındaki ilişkisini rol işaretleyicileri düzenler. Rol İşaretleyicileri (durum işaretleyicileri, söylem işaretleyicileri ve takılarını (görev işaretleyicileri) kapsar. Durum işaretleyicileri, ait oldukları ad öbeğinin sentaktik ya da semantik rolünü gösterir (özne ya da yüklem). Söylem işaretleyicileri ad öbeğine ait olan *konuyu* gösterir. Görev işaretleyicileri açısından dünya dillerinde iki farklı biçim ön plana çıkmaktadır. *Görev işaretleyicileri* addan önce geliyorsa öntakı, addan sonra geliyorsa sontakı olarak adlandırılır. Dillerde, öntakıların ve sontakıların görevleri aynıdır. Sadece pozisyonları farklılık gösterir. Nesnenin konum ve zaman ilişkilerinin tespiti ve bunun dile yansıması takıların semantiğini incelerken önem kazanmaktadır. Plungyan'ın (2011:132) "temiz uzam gösterenler" olarak adlandırdığı ve bizim sınırlı görev sözcükleri ile sınırsız konum-mekân ifadeleri kurabilmemizi sağlayan takılar ifadelerimizi soyut bir düzlemden alıp, somut bir düzleme geçirmemizi sağlarlar. Bunu yaparken de konuşurların mutabakata vardığı temel sınırlı sentaktik kurallar eşliğinde, sınırsız semantik yapılara bürünebilirler. Konum ilişkilerini aktaran bu görev sözcükleri sontakı, ek, takılaşmış ek ya da ekleşmiş takı olabilir (Başbuğ, 2021:40).

Plungyan'ın temiz durum gösterenlerle neyi anlatmaya çalıştığı açıktır. Konum kategorisinin gramleri nesnenin uzamı ve hareketini belirli bir sınırda ifade etmek için kullanılır. Bu gramler aracılığıyla; uzam nesnenin bulunduğu konumla ilgili ise konumun durumunu (iç, üst, yakınlık) daha rahat ifade edebiliriz. Uzam bir hareketle ilgiliyse hareketin içe, alta ya da yana mı doğru mu olduğunu ayırt edebiliriz. Bulunma kategorisinin gramleri uzam çekiminin gramleri ile birlikte kullanıldığında yönelinen nokta ve (duran ya da

hareket eden) nesnenin çift yönlü etkileşimini detaylandırır. Böylece dilde 'temiz' durum gösterenler (bunlar uzam öntakıları ve sontakıları ve bazen uzam ekleri ya da anlamla uygun yardımcı uzam eylemleri olabilir) ve 'temiz' rol gösterenler (durum ekleri ve öntakılar) ve karmaşık konum-rol gösterenler olmak üzere üç çeşit 'gösteren' meydana gelebilir (Plungyan 2011:132). (Plungyan, ilk defa Bybee tarafından 1986 yılında gramatik morfemin kısaltması olarak kullanılan gram ifadesini tercih ettiği için burada da gram olarak kullanılmıştır.)

Reformatskiy'e göre; takı, bağlaç, tanımlık gibi görev kelimeleri hiçbir şeyin adı olamazlar, uzam, zaman, sebep-sonuç, şart, kuvvetlendirme, birliktelik, karşıtlık, kapsam, belirtme gibi ilişkiler kurmaları için isme ihtiyaç duyarlar. Bu sözcüklerin bağımsız anlamları yoktur. Bunlar bağımsız sözcüklere eşlik eden dilbilgisel yardımcılardır. Bu görev sözcüklerinin varlıkları sadece tümcede ya da tamlamalarda belirginleşse de hiçbir zaman tümcenin bireyi olamazlar (Reformatskiy 1955:46). Sontakılar tümcenin bireyi olamasa da adlarla oluşturdukları sontakı öbekleri cümlenin önemli bireylerinden biri olur ve anlam hiyearşisinde üst konumda bulunur. Ergin, Hacıeminoğlu, Korkmaz, Rodionova, Kudayev, Dırenkova gibi bilim insanlarının görüşleri de Reformatskiy ile benzerlik gösterir. Geleneksel Türkolojide de sontakıların bağımsız anlamlara sahip olmadıkları ve anlamlarının sadece görevleriyle sınırlı olduğuna dair bir anlayış vardır. Ergin'e göre "Edatlar manaları olamayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler" (Ergin, 1998:348). Korkmaz, sontakıların cümle içinde kurdukları anlam ilişkilerinin geçici olduğunu belirtirken, Hacıeminoğlu, sontakıların mutlaka isimden sonra geldiğini ve ancak o isim sayesinde anlam kazandığını ifade etmektedir. Potseluevskiy, LES (1990: 389) için yazdığı maddede sontakılar temelde uzam ve zaman ilişkisi kurarlar, ayrıca amaç, sebep-sonuç, eylemin tarzı, karşılaştırma, birliktelik, araç v.b ilişkiler de kurarlar demiş ve son takıların hem sentaktik hem de semantik yönüne vurgu yapmıştır. Levitskaya; sontakıların tek başlarına cümlenin ögesi olamayacaklarını ve sadece tamlananın anlamıyla birlikte kendi anlamlarını (konum, zaman, sebep, karşılaştırma gibi) uyguladıklarını ifade eder. Dırenkova, son takıları kendi başlarına anlamları olmayan, cümlede farklı sözdizimsel ilişkiler kuran görev sözcükleri olarak niteler (Dırenkova, 232). Dmitriev görev sözcüklerini (sluzhebnie slova) bağımsız sözcüklerden (otdelnie slova) ayırırken onların bağımsız sözcük biçimini koruduklarını ancak kendi özdek anlamlarını kaybettiklerini ve kendi anlamında kullanılmak yerine; bir görev sözcüğü olarak çeşitli gramatik ilişkiler kurduğunu ifade eder (Dmitriev 1948:49). Baskakov, sontakıların köken olarak gerçek bir anlama sahip olan bağımsız ve anlamlı sözcüklere dayandığını belirtir (Baskakov 1952:482). Buraya kadar yapılan tanımlarda, sontakıların bağımsız anlam taşımadığına ve görev sözcükleri olduğuna yapılan vurgular dikkat çekmektedir. Bütün bu görüşlerden yola çıkarak, sontakıların tümcedeki görevleri ve tümcenin diğer elemanlarıyla ilişkilerini de değerlendirdiğimizde bütün sontakıların aslında başlangıçta birer anlama sahip olduğunu, zamanla bu anlamdan sıyrılarak, görev öncelikli kelimelere dönüştüklerini ve leksik anlamlarının artık geride kaldığını ifade edebiliriz. Sontakıların anlamları görevleriyle sınırlandırılsa da ifade gücünü arttırmadaki etkileri, leksik manada olmasa da semantik etkilerinin incelenmesini de önemli kılmaktadır. Serebrennikov, sontakıları tümcede objeler arası konum ilişkilerini detaylandıran ve ilave anlamları gösteren bir öge olarak tanımlarken son takıların iki temel görevine dikkat çekmiştir: konum gösterme ve detaylandırma (Serebrennikov: 1963: 355). Sontakıların temel işlevleri bağlandıkları nesneyle olan konum ve zaman ilişkilerini belirtmek gibi görünse de Payar'ın (2000:160) işlevsel olarak adlandırdığı sebep-sonuç, bağlama, şart gibi görevleri de oldukça yaygın bir şekilde gözlemlenmektedir.

Vinogradov, öntakıların katmanlı birimler olduğunu ve bu tip görev sözcüklerinde gramatik anlamı leksik anlamdan ayırmanın zorluğuna dikkat çeker (Vinogradov, 1947, 15). Seliverstvova, konum ilişkilerinde leksik anlamla gramatik anlam arasında farkın belirgin olduğunu düşünürken, N.P Kravçenko bu ayrımı yapmanın imkânsız olduğunu düşünmektedir. Reformatskiy'nin (1973:270) bağlaçlar için kullandığı kullandığı "supponirovanı-girişik" ifadesini öntakılar için kullanan Kravçevko, öntakıların leksik ve gramatik anlamlarını ayırmanın zorluğundan bahseder ve bu zorluğu öntakıların *ilişkisel doğasına* bağlar (Kravçenko, 2001: 51).

Seliverstova öntakıların leksik ve gramatik manalarının iç içe girdiğini söylemekle birlikte, anlamlı sözcükle tamlama oluşturduğunda öntakının kendi semantik içeriğine sahip olduğunu vurgular (Seliverstova 1999: 28). Bir dilde hem durum işaretleyicileri hem de takılar varsa, durum işaretleyicilerini ve takıları birbirinden ayırmak güç olabilir (Payne 2007: 86) denilse de Kornfilt'e göre Türkçede son takıları ayırt etmek oldukça kolaydır. Çoğu sontakı ad tümlecine bir durum tayin eden bağımsız morfemlerdir. Bazı klitikleşmiş

son takılar da durum tayin ederler. Haliyle, çoğu sontakı sıfatlardan kolayca ayrılır. Çünkü sıfatlar durum tayin edemezler. Açıkça durum tayin etmeyen son takılar ise anlamlarıyla sıfatlardan ayrılır (Kornflit, 1997:210). A.M. Peşkovskiy, F.F. Fortunatov, A.A Şahmatov gibi bilim insanları da öntakıların "içeriğe" sahip olmayan kelimeler olduğunu farklı biçimlerde ifade etmişlerdir. A.P. Levitskaya (1990:122) da görev sözcüğü olan takıların anlamlı sözcüklere eşit olamayacağını, takıların adlandırılabilecek bir araç-madde anlamına (içeriğine) sahip olmadığını sadece belirli bir ilişkiyi işaret ettiğini belirtir.

Bu görüşlerden de yola çıkarak sontakıların leksik manalarının geçici, değişebilir ve sadece sontakı yapılarında ortaya çıktığını, gramatik anlamının ise bu şartlardan bağımsız görev odaklı olduğunu söyleyebiliriz. Buna ek olarak, sontakıların gramatik anlamını, eklendiği durum öbeklerindeki anlamla; leksik anlamını ise objenin konum, zaman, sebep-sonuç ilişkileriyle kazandığı sonucuna varabiliriz. Bu sebeple, sontakıların leksik anlamlarından ziyade cümleiçi ilişkilere etkisini ve cümlenin semantiğine katkısını irdelemek daha faydalı olacaktır.

Türk dillerinde ve bazı diğer dillerde takılar hem sentaktik hem de semantik olarak cümlede önemli görevler üstlenirler. Bu görevler bazı dillerde öntakılara, bazı dillerde sontakılara bazı dillerde de durum eklerine yüklenmiştir. Türkçenin de aralarında bulunduğu bazı dillerde, bu görev hem son takılara hem durum eklerine yüklenmiştir. Dil evrenselliklerini de göz alırsak, şöyle ifade edebiliriz. İngilizce, Fransızca gibi bazı diller SVO yapısına sahipken Türkçe, Japonca, Korece gibi bazı diller SOV yapısıyla kurulur. Genellikle, SVO yapısına sahip dillerin öntakı, SOV yapısına sahip dillerin sontakı aldığı görülmektedir (örneğin Farsça SOV yapısına sahip olmasına rağmen ön takı alır, Farsçada sadece bir tane son takı vardır: -ra). Bazı diller yapım ve çekim eklerini kelimenin sonuna eklerken bazıları bunun tam tersini yaparlar. Türkçede, sıfatlar nitelendirdikleri adın önüne, özne ise yüklemin önüne gelir. Bağımlı biçimbirimlerden iyelik, bağımlı olduğu isimden; belirteçler niteledikleri sıfatlardan önce gelir. Böyle diller sontakı almaya meyillidir (Greenberg 76). İngilizcede (to, into, up) gibi yön bildiren, Rusçada (s, o) beraberlik, içerik bildiren ön takılar varken Türk dillerinde de bu anlamları karşılayan son takılara rastlanmaktadır. Durum eklerinin zenginliği son takıya olan talebi azalttığından dolayı Türk dillerinde sontakı, bütün Altay dillerinde olduğu gibi zayıf ve geç gelişmiş bir kategoridir. Türk dilleri (Altay dilleri arasında) en az sayıda duruma sahip olduğu için sontakı bakımından oldukça zengindir (Menges 1968: 118).

Uzam, Zaman ve Yön Algısı

Gaşilova'ya göre tarihi gelişim sürecinde insan, uzam ve zaman gibi hareket halindeki kavramlarla sürekli temastaydı. İnsanın uzamda ve zamanda konumu, onu çevreleyen faaliyetlerin dönüşümünü yansıtmaktaydı. Bu konum, onun sosyal varlığının bir gerekliliği olarak onu çevreleyen dünyanın bir yansımasını oluşturmaktaydı (Gaşilova 1985, 24). İnsanın tarihi süreçteki bu dikey ve yatay hareketleri; çevresini yani dış dünyayı değiştirirken, iç dünyada da başta dil ve zihin olmak üzere bazı gelişim ve değişimlere yol açmıştır. Ancak bu gelişim genellikle ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Doğada yaşayan insan için doğanın göstergeleri önemliyken, şehirde yaşayan insan için başka göstergeler önem kazanmaktadır. Bilim dünyasının, dilin yaşam biçimini mi yaşam biçiminin mi dili ve düşünceyi etkilediği konusundaki son çalışmaları bazı ezberleri değiştirmiştir. Bu konuda değerli çalışmalar yapan Lera Boroditsky bir anısını şöyle anlatmaktadır. "Kuzey Avustralya'da Cape York'un batısında bir yerli kabilede 5 yaşındaki bir kız çocuğuna kuzeyi göstermesini söyledim. Duraksamadan işaret etti. Pusulam onun haklı olduğunu söylüyordu. Aynı soruyu bu kez onlarca ödül ve madalya sahibi bilim insanlarının olduğu bir toplantıda sordum. Bazıları 40 yıldan fazla bir süredir bu odaya dersleri dinlemeye geliyordu. Gözlerini kapatmalarını ve bana kuzeyi göstermelerini söyledim. Çoğu cevap veremedi, yanıtı bilmiyorlardı. Bazıları ise bir süre düşündükten sonra muhtemel bütün yönleri gösteriyordu. Bu alıştırmayı Harward, Princeton, Moskova, Londra ve Pekin'de de denedim ve sonuç aynıydı". Beş yaşındaki bir kızın kolayca yanıt verdiği bir soruda, ünlü bilim insanları zorlanıyordu. Bu bilişsel yetenek farkına yol açan şey nedir? Bunu meydana getiren şey, süpriz bir biçimde dil olabilir (Boroditsky 2011). Lera Boroditsky'nin dil ve düşünce arasında bağ kurarken verdiği bu determinist örneğin sorunlu bazı tarafları olabilir. 5 yaşındaki çocuğun bildiği bir bilgiyi 60 yaşındaki bir profesörün bilememesini dil-zihin-biçimleme üçgeni yerine, zihin-ihtiyaç-dil üçgeninde ele aldığımızda farklı sonuçlar sürpriz olmaz. Buradaki anahtar daha çok ihtiyaç odaklı görünüyor. Neye ihtiyacımız varsa neyi görüyorsak onu adlandırız. Newton'u anımsayacak olursak, mutlak uzay bildiğimiz ve bilmediğimiz her şeyi kapsar. Oysa göreceli uzay sadece duyu organlarımızla hissedebildiklerimizi kapsar. Göreceli uzayda, bildiğimiz bütün şeylerin bir adı vardır ya da adlandırılabilir;

önümüzdeki akarsunun güneşi ilk gördüğümüz yere doğru aktığını tanımlamak için 'doğuya doğru akıyor' ifadesini kullanmamız bizim göreceli uzayımızla alakalıdır. Güneşi ilk gördüğümüz yere 'doğu' dememiz, suyun hareketini 'akmak' olarak tanımlamamız bizim algılarımızla, gördüklerimizle, tecrübelerimizle, ihtiyaçlarımızla ilgilidir (Başbuğ, 2021:34). Bizim 'doğu' diye adlandırdığımızı, bir başkası 'soğuk', bir başkası 'küçük', bir başkası da 'karanlık' diye adlandırabilir. Algımızı ve çevremizi şekillendiren bu üç temel kavramı (uzam, zaman, hareket) birlikte değerlendirmemiz bize insan zihni ve dili hakkında önemli bilgiler sunabilir. Çulımcadaki yön ifadeleri bize bu konuda sıradışı bir örnek hazırlıyor. Çulım Türklerinin yaşadığı bölgenin coğrafi özelliklerine (Başbuğ 2015; 2016 ve 2021)'de kısaca değinilmişti. Zihnimizde canlandırmak için şöyle bir manzara çizelim. Çulım Türkleri, sosyal hayatın hareketli, nüfusun kalabalık olduğu ve akınlara elverişli açık bir alandan (güney) uçsuz bucaksız kapalı ormanlara (kuzey) doğru bir göç hareketine karışmışlardır. En azından Çulım Türkleriyle ilgili en kapsamlı araştırmaları yapan Dulzon'un verdiği bilgilerden böyle bir göç hareketinin gerçekleştiğini varsayıyoruz. Saldırılara açık bir alandan, tek ulaşımın Çulım Nehri aracılığıyla sağlandığı tayganın derinliklerine gelen Çulımlılar kendilerini Güney Sibirya'nın en kuzey noktalarından birine atmışlardır. Yani kuşbakışı bakınca, o coğrafyada, insanın ulaşabileceği en son noktaya gelmişler ve bir taygaya yaslanmışlardır. Lvova'nın ifadesine göre; yüzyıllar boyunca biriken günlük yaşam deneyimi Çulım halkının bilgi sistemine yansımıştır. Topografik ve coğrafi yön bulma becerileri, Çulım halkının tayga bölgesinin avcıları, balıkçıları ve toplayıcıları olarak nitelendirilmesini tamamlayan bu tür bilginin oldukça gelişmiş bir alanını oluşturmaktadır. Arazi kavramları son derece spesifiktir ve bu da kısmen av bölgelerinin aileler arasında av yolları, *yol* veya *çol* olarak istikrarlı bir şekilde bölünmesine bağlanabilir (Lvova, 1991:91). Her yönden taygayla çevrili olan bir toplumun, yönleri nasıl adlandırdığı sorusu gerçekten ilgi çekicidir. Bilindiği gibi Türklerde güney yön sistemine bir bağlılık söz konusudur (Sinor 1991: 295). Türkler için güneş yön sisteminin temel belirleyicilerinden biridir. Bu yüzden, kuzey genellikle, arka, sonra, son, gece gibi anlamlara gelen kelimelerden türetilerek ifade edilir. Çulım halkı batıyı "alt" (tobon ja - alt yön) ve doğuyu "üst" (çotur ja - üst yön) olarak adlandırır. Çulım Türkleri kuzey için ulug şer (büyük yer), güney için kiçig şer (küçük yer) ifadesini kullanıyorlar. Çulım halk inançlarını aktarabilecek dil konuşuru kalmadığı için kuzeye büyük, güneye küçük nitelemesini yapan bir dünya görüşünü açıklamamızı kolaylaştıracak bir veriye ulaşamadık. Bu yüzden yorumum kişisel olarak kabul edilebilir. Dilde yeni kavramlar türetirken, "elimizde olan" sınırlı birimlerden, bilişsel süreçlerimizden ve tecrübelerimizden yararlanırız. Çulım Türklerinin, uçsuz bucaksız, aşılması imkânsız taygayı büyük yer (kuzey), su yoluyla ulaşımı sağlayabildikleri, aşabildikleri yönü küçük yer (güney) olarak adlandırmalarında böyle bir bilişsel sürecin ve tecrübenin yattığını düşünüyorum.

Bu örnekte de görüldüğü gibi, bir öncül zamanla genişleyip başka ilişkiler kuran anlamlı sözcüklere ya da görev sözcüklerine dönüşebilir. Ancak sontakılar ya da görev sözcükleri açısından bakıldığında hâkim öncül çoğu zaman uzamdır. Hem bilişsel hem de dilbilimsel çalışmalar, insanların uzamı zaman birimleriyle konuşmaktansa, zamanı uzam birimleriyle konuşmayı tercih ettiklerini gösteriyor. Bu da uzam ve zaman arasında dilde assimetrik bir ilişki olduğunu ortaya koyuyor (Lakoff ve Johnson, 1980). Yani zaman, uzam ve hareket ilişkilerini değerlendirirken, dil örneğinde uzamın diğerlerine göre daha baskın bir rol oynadığı söylenebilir. Doğal dillerde konuşurlar, soyut kavramlardan bahsederken sıklıkla tanımlanabilirliği yüksek olandan türettikleri metaforlardan yararlanırlar (Casasanto ve Borodotsky 2008: 580; Talmy 1988; Lakoff ve Johnson, 1980). Bunu Türkçeden örneklendirelim:

(1) Bilge'ye uzun uzun anlatıldı. (zaman)
(2) Dağlar dağlar uzun dağlar, yüreğimde tozun dağlar. (uzam) (Mehmet Koç)

Örnek (1)de eylemi aktaran, eylemden etkilenenin durumunu bir zaman birimiyle vermektense uzam birimiyle veriyor. Ancak ifade edilen şey aslında uzam değil zaman. Ancak bahsi geçen soyut kavram duyu organlarıyla ölçebileceğimiz bir kavram değil. "Uzun uzun" ile anlatılmak istenen ne? Üç saat mi beş saat mi bilmiyoruz. Zaten burada asıl konu bu değil. Anlatıcı zamanı somut bir kavramla ifade etmek isteseydi, üç saat, beş saat gibi "ölçülebilecek" bir zaman dilimi belirtebilirdi. Örnek (2)de ise aynı sözcük bu kez uzam bağlamında kullanılıyor. Anlatıcı, gözle görebildiğimiz, tırmanabileceğimiz, bulunduğumuz konuma göre dikey yönde bizden uzak olan bir nesneyi bir uzam birimiyle anlatıyor. Bu örnekleri farklı örneklerle desteklemek mümkün. Türk dillerindeki sontakıları incelendiğinde soyut zaman ifadelerinin önemli bir kısmının uzam benzetmelerinden türetildiği görülmektedir. Öntakı ya da sontakı sistemine sahip çoğu dilde,

öncülleri somut kavramları ifade eden takıların genellikle uzam ifadelerinden türetildiği söylenebilir. Hjelmslev de zaman ve diğer soyut kavramların uzamdan uyarlandığını düşünen fikirlere yer vermişti (Hjelmslev 1972). Bu bir bakıma anlam hiyerarşisinde uzam algısının üst konumunu göstermektedir. Çünkü anlam, yüzey durum ve derin durum sınırlı birimlerinin farklı kombinasyonlarındaki tekrarlarıyla oluşturulur. Türkçedeki, "son" kelimesinin öncülünün "bir şeyin sınırı, bitişi" anlamına geldiğini varsayalım. Yani yapısalcı bir bakışla bir şekil yalnız bir anlama sahip olabilir ilkesi gereğince başlangıçta atalarımızın "bir şeyin sınırı, bitişi, doğal sınırı" anlamına gelen bir kelime kullandıklarını ve bunun sadece bir anlama sahip "hayali" bir "son" kelimesi olduğunu düşünelim. Bu kelimenin tek bir anlama sahip olduğunu ve bunun bir uzam kavramı olduğunu düşünürsek, zaman ya da sıra ilişkisi kuran bir son kelimesine nasıl ulaştığımızı açıklamak o kadar da zor değildir. Türkler bu uzam kavramını önce gözlemleyebildikleri bir "şey" için sonra benzetme yöntemiyle "gözlemleyemedikleri" bir zaman birimi için kullanmışlardır yanıtı teoride mantıklı görünüyor. Çünkü, insanlar kendi konumlarını, hareketlerini, yönlerini, sınırlarını, uzaklıkları, yakınlıkları, anlatmak için yeni ifadeler, varsayımlar, algılar ve bilinçler geliştirmek zorundaydılar. Bu kavramların ifade biçimleri, konuşurların kendi sosyal ve fiziki koşulları, yaşadıkları coğrafya, yaşam tecrübeleri gibi etmenlerle doğrudan ilişkilidir.

Çulım Türk dilinde bazı sontakıların zaman, uzam, miktar, sınırlılık gibi birden fazla anlam ilişkisini yönettiği görülmektedir. Bu çoklu kullanımın hem Türk dillerinde hem de diğer dillerde de çeşitli örnekleri vardır. Bu durum, Türkçede ilgeç yapan bir ek olmamasından kaynaklanmaktadır. Yeni kavramları, yeni ihtiyaçları adlandırmayı sağlayan eklerin kullanılamadığı durumlarda, sözcüklere derin yapıda yeni anlamların yüklenmesi zorunludur. Birden fazla anlam ilişkisi kuran takıların büyük bir kısmında öncülün, uzam belirten bir ifade ya da eylem olduğunu görüyoruz. (Ön)takıların semantiğini inceleyen Plungyan ve Rahilina'ya göre; doğal dillerde, hareketin parçalarını anlatan hazır ifadeler yoktur. Dil, farklı durumları ifade etmek için aynı ögeyi kullanmaya çalışır. Öntakılar için, tamlama oluşturdukları nesnenin semantik anlamı önemlidir. Doğal dilin konuşuru bağlama göre farklı yorumlar yapabiliyorsa çok sayıda öntakıya ihtiyaç yoktur. Yine onların görüşüne göre, birden fazla anlama sahip kelimelerin başlangıçta "prototip" olarak merkeze oturttukları bir ilk anlamı vardır. Bu durumda öntakıların kökenini de objeler arası temel ilişkiyi anlatan, konuşurun hayal gücüne dayanan kelimelere götürebiliriz. Diğer anlamları belirli kurallar çerçevesinde oluşmuştur. Bu kurallar ya durumun konum parametrelerinin değişmesinden ya da metaforlaşmasından kaynaklanabilir (Plungyan 2000:115-116).

Sontakıların evrimleşme süreci de öntakılarla benzerlik göstermektedir. Bazı biçimbilgisel değişimler sonucunda sadece sentaktik görevleri ön plana çıkan sontakılar, yüzey yapıda görev sözcükleri olarak sınırlandırılmışlardır. İçeriği semantik olarak işaretlenmemiş görev sözcüklerinin yeni anlamlar kopyalaması çok güçtür. Sontakıların semantik olarak yeterince işaretlenmiş olduğunu söyleyemeyiz. Buna rağmen, sontakılar diğer görev sözcüklerine göre yeni anlamlar kopyalamak konusunda daha esnektirler. Bu, sontakıların semantik olarak işaretlenebilirliği ile ilgilidir.

Ergin'e göre "Türkçede son çekim edatlarının hepsinin menşei bir isim veya fiil şekline dayanır. Çeşitli isim veya fiil şekilleri klişeleşerek edat şekline geçmiştir. Yalnız bu edatlaşma birçoklarında çok eskiden olmuş ve bunlar Türkçede başlangıçtan beri karşımıza edat olarak çıkmışlardır. Bir kısım edatlar ise daha sonra ortaya çıkmıştır" (Ergin, age:365). Çulımcada rastladığımız ala, ajıra, tag gibi sontakıların bir kısmı ad bir kısmı eylem köklerinden türetilmiş ve soyutlama ya da somutlama gibi çeşitli yeteneklerle farklı durumlar için de kullanılabilir hale gelmiştir. Sontakılar aşınmış içeriklerine rağmen, korudukları güçlü semantikleriyle böyle bir esnekliğe sahiptirler. Çulımcada rastladığımız, ala, aşa, kidin sontakılarını böyle değerlendirebiliriz.

Ala sözcüğünü ele alalım. al- eyleminin ulaç biçiminden türediği düşünülen bu kelime, Çulımcada uzam anlamında kullanıldığında eylemin, durumun, hareket eden ya da harekete geçen bir nesnenin başlangıç noktasını ifade etmek için ya da coğrafi konumların doğal sınırlarını göstermek için kullanılabilir. Zaman bildiren bir adla kullanıldığında ise çıkma halini yönetir ve eylemin, durumun ya da harekete geçen bir nesnenin, harekete başlangıç noktasını gösterir. Yani bu sözcük hareketin çıkış noktası ve varış noktasının anlatıldığı durumlarda, öbekleştiği adın özelliğine göre zaman ya da uzam anlamlarıyla kullanılabilir. Her iki durumu ifade etmek için de aynı durumu yönettiği için biçimbilgisel olarak aynı durum ekiyle işaretlenir. Dolayısıyla yüzey durum çekimi bize eylemin ya da hareketin detaylarını vermez. Ancak derin durum bize eylemin detaylarını verebilir. Çünkü kendisinden sonra gelen adı semantik açıdan tamamlayan bir yarı-içeriğe sahiptir. Bu sontakı zamanı detaylandırmak için kullanıldığında, öznenin, ilgili olduğu eylemi ya da

durumu uzun bir zaman diliminden beri sürdürdüğünü belirtmek için ya da eylemin/durumun başladığı noktayı/zaman dilimini belirtmek için kullanılır.

(Mel.)

š'ajzɨ-dɨn	ala	a-nɨŋ-bla	men	şok	kimde	ajdaš'-ozul
yaz-ABL	c	o-GEN-COM	ben	neg	kimse	konuş-PRS

Yazdan beri ben hariç onunla kimse konuşmuyor.

Hakasça: irtennen' ala (sabahtan beri)
Şorca: Men anɨ kečegi künneŋ ala körbedim (ben onu dünden beri görmedim). (DRŞ, 237)

Çulımcayı ele alan çalışmalarda gözden kaçan, sontakı olarak verilmeyen, ancak benim sontakı olarak değerlendirdiğim bir görev kelimesi daha var: *kidin*. Çulımcayla ilgili yapılan çalışmalarda bu sözcüğün sontakı olarak değerlendirilmediği görülmektedir. Sözcüğün son hecesinde görülen **-din 'in** çıkma durumu ekine benzetilmesinden dolayı, gramer kitaplarında bu kelime sontakı olarak ele alınmamış olabilir. Çulımcadaki kullanımından yola çıkarak, bu kelimenin bir sontakı olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Türk dilleriyle ilgili farklı sözlüklerde, "arka, geri, sonra" gibi anlamlara gelen bu kelimenin kökeninin "arka, geri, önce" anlamlarına gelen ke, ket gibi sözcüklerden geldiği düşünülmektedir (HRS, 1953:73; HRSS, 2006: 161; DTS, 1969:293; EDPT 1972:704). Clauson göre bu sözcük erken dönemde ana yönlerden birini belirtirken, doğan güneş esas alındığında "batıya doğru" ve öğle vakti güneşi esas alındığında ise "kuzeye doğru" anlamında kullanılmıştır. Küerik ve Şor lehçelerinde **kezin**, Altay, Kuğu Altayları ve Telengitler'de **ki:n** (arka) varyantları görülür (Clauson, 1972:704).

Sevortyan (ESTYA, 1974:27), Deny'nin yön zarflarını açıklarken kullandığı bölümlemeden (iç-ke-ri, dış-ga-rı) yola çıkan N. K. Dmitriev'in, geri~keri~geru~keru şekillerinden ket-gerü 'ye ulaştığını ifade eder. Yine aynı önermeyi kullanarak iç-re, taş-ra, on-re gibi örneklerden yola çıkarak *ked-ru örneğini anımsatır. Ancak, Sevortyan'a göre, bu durumda ked'deki d'nin düşmesi açıklanamamaktadır (Sevortyan 27). Kalıplaşmış bir ek olan +GArU, конец, задняя часть anlamlarına gelen **ked** (ДТС:292) ya da конец, зад anlamlarına gelen (ДТС 303) **ket**'e eklenerek mi böyle bir yön zarfı doğmuştur? Bu soruyu yanıtlamak oldukça güç. Eski Türkçenin en yaygın yön gösterme hali +GarU' (Tekin, 1992:88; Gabain, 1988:65; Erdal, 2004:177; Erdem, 2012:628) olmasına rağmen, Talat Tekin (1992), +ra ve +rU şekillerinin +GArU ile ilgi derecesinin belli olmadığını söyler.

Yong-Song Li, bu kelimenin Uygurcada **arkada, batıda, karşı tarafta, kuzey, kuzeyde** anlamlarına gelen kidin ve **arka, batı** anlamlarına gelen kedin biçiminde tespit edildiğini belirtir (2004:297-298)

ala'ya benzer bir semantik işaretleme imkânı veren bu kelime, Çulımcada eylemin ya da durumun, belli bir süreden beri devam ettiğini belirtmek için kullanılmaktadır. Ancak derlemimizde uzam ifade ettiği herhangi bir örneğe rastlayamadık. Kelimenin arka, geri anlamına gelen bir kelimeden geldiği düşünüldüğünde, uzam anlamına sahip bir öncülün, uzam anlamını aşındırıp sadece zaman ifade ederken kullanılması pek mantıklı görünmüyor. Muhtemelen kelime Çulımcada uzam anlamıyla da kullanılıyordu. Ancak, sınırlı sayıda informanttan elde edilen veriyle oluşturulan derlemde bu kullanımla ilgili bir veri bulunmuyor.

Mön işteptermön örtengidin. (Ben sabahtan beri çalışıyorum)

men	ist-ep-ter-men	ärten-kidin
ben	çalış-PRS-1.sg	sabah-(d)an beri

Sabit bir öncülden yeni sontakılar türetilmesi konusunda Türk dillerinin soyuttan somutlama ve somuttan soyutlama gibi iki temel yaklaşımı benimsediğini söyleyebiliriz. Uzamı ifade eden bazı sözcüklerden, somutlama; organ ya da araç isimlerinden ise soyutlama yapılarak elde edilen sontakıları buna örnek gösterebiliriz. Çulımcada rastladığımız ve yalın hali yöneten töbin sontakısının aşağı anlamına gelen

töben zarfından geldiği, töben zarfının ise dip, zemin anlamlarına gelen töb'den türemiş olabileceği düşünülmektedir. Türk dillerinde bu kelime töb (Uygur, Kazak, Yakut), tüb (Çağatay, Karakalpak,), tüm (Altay), dib (Oğuz Türkçesi), tübya (Çuvaş) gibi farklı fonetik varyantlara sahiptir (Vambery 1878:158). Clauson, kelimenin etimolojsiyle ilgili bir bilgi vermemektedir (Clauson 1972: 434-435). Kirişçioğlu, "dip bir şeyin bittiği, tükendiği noktadır" diyerek kelimenin, tü- 'tükenmek, bitmek' ile ilgili olduğunu ifade etmektedir (Kirişçioğlu 2015: 10). Dip kelimesi de tıpkı son kelimesinde olduğu gibi hem somut hem soyut anlamıyla kullanılabilir. Ancak sontakı haline dönüşmesinin soyut anlamından yola çıkılarak (bir şeyin duyu organlarıyla algılayamadığımız son noktası) oluşturulduğunu ve konuşurların tecrübeleriyle somutlaştırılmış bir kullanıma (aşağı, aşağıya doğru) dönüştürüldüğü düşünülebilir.

Suyun dibine ekmek atmışlar.

Örnekte de görüldüğü gibi suyun dibi dediğimiz zaman kastettiğimiz şey hemen anlaşıyor. Ancak bu kullanımını somut bir kullanım olarak görmek oldukça zor. Çünkü dip diye adlandırmaya çalıştığımız şey ne bir toprak parçasına ne de bir su kütlesine ait, duyu organlarıyla algılayabildiğimiz bir şeyden çok zihnimizle, tecrübelerimizle varlığını bildiğimiz bir şey. "Suyun dibini görebiliyoruz, öyleyse dip somuttur" ifadesi de çok doğru değil. Çünkü aslında gördüğümüz şey dip değil sudur. Sadece sığ suda berrak suyun saydamlığı bizim algımızı değiştiriyor ve gördüğümüz kara parçasını dip diye adlandırıyoruz. Okyanusta dibi göremiyoruz ama varlığını biliyoruz. Sığ su örneğinde, şayet su olmasaydı biz o kara parçasına dip diyecek miydik? Hayır. Peki dip su kütlesinin bir parçası mı? Hayır. O halde dip somut bir sözcük müdür? Yanıt yine hayır. Yine Sibirya'daki Türk dillerinin tamamında gördüğümüz, kullanımı ve sontakı olarak görev sözcüğüne dönüşümü dip ile benzerlik gösteren töz (kök) kelimesini ele alalım:

Berrak suyun dibinde, ağacın kökleri arasında balıklar dolanıyordu.

Yukarıdaki örnekte somut olarak kullanılan kök sözcüğü, başka bağlamlarda -dip sözcüğü gibi- soyut olarak da kullanılabilir. Kısmen kabul edilebilir bir önerme olarak madem dip görülmüyorsa kök de görülmüyor denilebilir. Ancak dip ve kök birbirinden çok farklıdır. Dipten ayrı olarak kök gözle görebildiğimiz, dokunabildiğimiz bir şeydir. Sular yazın çekildiği zaman biz o kökü görebiliriz ve dokunabiliriz. Kökün varlığı suya değil, ağaca bağlıdır. Dip suyun bir parçası değilken, kök ağacın bir parçasıdır. Leksik olarak hem somut hem soyut olarak kullanılan bu iki örneğin, Çulım Türk dilindeki 'hayali' bir sontakılaşma süreci iki farklı süreçle ele alınabilir. Bu sontakılarından ilkinin, 'töb' örneğinde olduğu gibi soyutlaşmadan-somutlaşmaya, ikincisinin 'töz' örneğinde olduğu gibi somutlaşmadan-soyutlaşmaya doğru bir yol aldığı düşünülebilir.

Somuttan soyutlaştırılan ve uzam anlamıyla kullanılan sontakılara organ isimlerinden türetilenler örnek gösterilebilir. Gibbs (2006:107), insan vücudu ve onun hareketlerinin soyut durumları anlatan birer kaynak görevi üstlendiğini ifade etmiştir. Fin-Ugor dillerinde ve Türk dillerinde bazı ön takıların organ adlarından yola çıkarak türetildiğini görüyoruz. Organ adlarına birtakım yeni anlamlar yüklenmesi, doğal dillerde uzam-konum ilişkilerinin somutlaştırılmasını kolaylaştırmıştır. Çulımcada sontakı gibi kullanılan, ama çekime girdiği için gerçek bir sontakı olarak değerlendiremeyeceğimiz alın, kaş, baş kelimelerini de bu doğrultuda değerlendirebiliriz. Vücuda ait parçaların adlarından türetilen ve konum ilişkilerini ifade etmek için kullanılan bazı sözcükler şöyledir:

alın

Clauson, Eski Türkçede a:l diye telafuz edilen iki kelimenin "kesin" varlığından bahsederken üçüncü bir kelimeye temkinli yaklaşır. Clauson, sözlüğünde, varlığı kesin olarak bilinen kelimelerin anlamlarını; araç/hile (device, trick) ve kırmızı (scarlet) olarak açıklarken, şayet üçüncü bir kelime daha varsa bu da "ön, dış yüzey, astar" anlamlarına gelir demektedir. Eski dönemlerde bu kelimenin (al) sadece yalındışı durumunda (oblique case) görüldüğünü belirterek, bu kelimenin yanlış bir etimolojiyle, alın sözcüğünün bir formu olabileceğini düşünür. Paralel bir şüpheli etimolojik çözümleme meselesini alt ve altın örnekleriyle açıklar (Clauson 120-121) E. Tenişev (1997:199) ise alın sözcüğünü açıklarken, *a:l (ön) kelimesinin bazen *al (alt) kelimesiyle karışabildiğine dikkat çeker. Öncülün incelenmesi ve örneklendirilmesi etimolojik araştırmalar için elbette önemlidir. Ancak uzam-konum ilişkilerini ele aldığımız bu çalışmada, vurgulanmak

istenen, öncülün etimolojisi değil, sontakının öncülüdür. Yani bir şeyin konumunu, sabit ya da hareket eden bir nesnenin konumuna göre detaylandıran bu sontakının (artık birçok Türk dilinde ad görevinde kullanılmaktadır) hangi öncülü kullanarak sontakı görevinde kullanıldığı sorusudur. Türk dillerinde, konum-yön bildiren kelimelerin, vücut organlarıyla sıkı bir ilişkisi olduğu bilindiği için, öncülün etimolojisinin sontakı çözümlemesi bakımından bir önemi yoktur. Etimolojik olarak hangi çözümleme daha doğru olursa olsun, yüzün ön-üst tarafını, kaş ve saç arasında kalan kısmını niteleyen bu kelime, her iki haliyle (al ve alın) de sontakı-isim görevinde kullanılmış ve kullanılmaktadır. Yani her iki durumda da soyut bir türetimden bahsetmek mümkündür. Ön anlamına gelen *al kelimesi ve yüzün saçla kaş arasında kalan kısmını ifade etmek için kullandığımız *alın kelimesinin soyutlama ile bir sontakı görevi üstlenmiş olabilir. Alın kelimesinin al'dan türediğini düşünürsek, önce soyuttan somuta bir eğilim, sonra sontakı görevinde kullanımıyla da somuttan soyuta doğru bir eğilimden bahsetmek mümkün olacaktır. Sontakı vücudun bir bölümünden yola çıkarak türetildiyse soyutlaştırma yoluyla üretilen uzam sontakılarından biri olarak değerlendirilebilir. Günümüz Türk dillerinin hemen hemen hepsinde bu isme rastlamaktayız. (Sevortyan, 125). Ancak birçoğunda artık sontakı olarak değil, ad olarak kullanılmaktadır.

baş

İnsan vücuduna ait bir parçadan yola çıkarak türetildiği düşünülen bir diğer sontakı-ad ise baş kelimesidir. Baş sözcüğü, insan vücudunun bir parçası "baş" anlamına sahip olup, en erken dönemden beri ordunun başı, bir şeyin başlangıcı anlamında ve coğrafi biçimler için de kullanılmıştır (EDPT:375). Türk dillerindeki anlamına baktığımızda genel olarak "insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst ya da ön kısmında bulunan bölüm, bir topluluğu yöneten kimse, başlangıç, temel, arazide en yüksek nokta, bir şeyin toparlakça ucu, bir şeyin uçlarından her biri, kasaplık hayvanlarda, kimi yiyeceklerde tane, bir şeyin yakını ya da çevresi, önemce ileride olan, yara, en üstün" gibi anlamlara geldiğini görüyoruz (Türk Dil Kurumu Sözlüğü: baş maddesi). Çeşitli fonetik varyantlara sahip olan bu kelime, görev kelimesi olarak kullanıldığında daha çok, bir şeyin baş tarafında, üst tarafında anlamlarına gelir. Baş kelimesi, Çulımcada görev sözcüğü olarak, bulunma, çıkma ve yönelme-verme durumu ile birlikte kullanılır ve yalın hali yönetir. Bu kelime hem konum hem de zaman ilişkilerini detaylandırmak için bu göreviyle; hemen hemen bütün Sibirya dillerinde görülür.

kaş

Bu kapsamda dikkatimizi çeken bir başka kelime de yine Türk dillerinde yaygın bir kullanım alanına sahip olan kaş kelimesidir. Türk dillerinde kaş, gözün üst bölümünde bulunan, gözü çeşitli dış etkilerden korumakla görevli kısa kıllara verilen bir addır. Çulımcada sontakı-isim görevinde kullanılabilen bu sözcük; anlam genişlemesine uğrayarak bir şeyin kenarı, yamaç, tepe, akrabalık manalarına da gelmeye başlamıştır. Kenar ve yamaç anlamında kullanımı Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Çeşitli durum ekleri alarak Çulım, Hakas, Şor, Nogay, Karakalpak, Türkmen, Özbek dillerinde bir şeyin kıyısı, kenarı anlamına gelen sontakı göreviyle kullanılırlar (Şerbak, 1980:69-70, Li 2004:674). Clauson, kaş sözcüğünün birinci anlamı olarak gözün üst tarafındaki kıl kümesini (eyebrow) göstermiş ve metaforlaşma yoluyla bir şeyin kenarı anlamına geldiğini belirtmiştir (Clauson, age: 669). Kaş sözcüğünde de baş sözcüğüne benzer bir kullanım vardır. Vücudun bir bölümünü anlatan soyut bir kelimeyken, uzam ilişkisini anlatan bir anlama daha sahip olmuştur.

Bu üç örnekte de görüldüğü gibi uzam ifade eden kelimeler metaforlaşma yoluyla oluşturulabilir. Başlangıçta uzam ifade eden baş, zamanla anlam genişlemesine uğrayarak zaman ifade eden bir kelime görevini de üstlenmiştir. Bu sontakının hem uzam anlamında hem de zaman anlamında kullanımında, somuttan soyuta doğru bir eğilim söz konusudur. Bu durum sadece insana ait vücut parçalarından türetilen sontakılarda görülmez. Bunun yanında, çeşitli isimlerden ya da eylemlerden türetilen sontakılarda da benzer bir durum vardır.

Sonuç Yerine

Türkçede takı üreten bir ek olmadığı için anlam yükleme aracılığıyla oluşturulan bu görev sözcükleri, yeni anlamlarını derin yapıda kazanmaktadır. Türk dilleri örneğinde olduğu gibi çekim ekleri çoğu zaman sontakıların görevini üstlenir. Dilde ekonomi ilkesine gönderme yapan ve dilin "aynı şeye" tahammül

etmediğini ifade eden Kravçenko, takıların durum çekimi ekinin ve diğer eklerin anlamlarını kopyalamasını bir çelişki olarak görmektedir (Kravçenko 2001: 24). Ancak bir biçimbirimin evrimlemiş ya da evrimleşmemiş ilk hali dilde aynı anda bulunabilir, bu iki halin aynı anda kullanılması da dilbilgiselleşme literatüründe katmanlaşma olarak adlandırılmaktadır (Hopper, Traugott 2003). Kravçenko'nun düşüncesinden yola çıkarak, takıların evrimini, durum ve eklerin dilbilgiselleşme süreçlerinden bağımsız düşünemeyiz.

Kaynaklar

Barinova I.V. Semantika anglijskih predlogov, vyrazhajushhih vremennye otnoshenija ... – M. : GIS, 1999. – 152 s

Baskakov N.A. (red.). Karakalpakskij jazyk. T.II. Fonetika i morfologija. M.: Izd-vo AN SSSR, 1952. 544 s.

Başbuğ, Fırat. "Çulım Türklerinde Balıkçılık", Balık Kitabı, (ed.) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, s. 297–332. 2015. ISBN: 978-605-4907-64-9

Başbuğ, Fırat. "Tehlikedeki Dillerin Belgelenmesi Üzerine: Çulımca ile İlgili Bazı Tespitler". idil 6.28 (2016): 217–232.

Başbuğ, Fırat. Osobennosti poslelozhnyh konstrukcij v chulymskom jazyke. Ankara: Artsürem, 2021 ISBN: 978-605-80679-7-4

Boroditsky, L. (2011). How Language Shapes Thought. Scientific American, 304(2), 62–65. http://www.jstor.org/stable/26002395

Casasanto, D., & Boroditsky, L. (2008). Time in the mind: Using space to think about time. Cognition, 106(2), 579–593. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2007.03.004

Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish, Oxford.

Demirci, Kerim, "Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme", Bilig, Bahar 2008, Sayı 45, s.131–146, 2008.

Dırenkova N.P. Grammatika shorskogo jazyka. M.-L.: AN SSSR, 1941. 308 c.

Dmitriev N.K. Grammatika bashkirskogo jazyka. M.–L.: Izd-vo AN SSSR, 1948. 276 c.Erdal M. A grammar of Old Turkic. London; Boston: Brill, 2004. 575 p.

Erdem, M. Yön Ekleri: Çekim ve Türetim Özellikleri Bakımından Tarihsel Bir Değerlendirme. Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20–22 Ekim 2011) Bildirileri. 2012. s. 624–632

Ergin, Muharrem. "Türkçe dil bilgisi." Bayrak Yay., İstanbul (1998).

ESTYA - Sevortjan, Je. V. (1974). Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov: Obshhetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na bukvy" V"," G" i" D"(1980) (Vol. 3). nauka.

Gabain, A. von. Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1988

Gibbs, R.W. Embodiment and Cognitive science [Text] / Raymond W. Gibbs, Jr. Cambridge UK; New York: Cambridge University Press, 2006. 337 p.

Gashilova 1985 — Gashilova L. B. Vyrazhenie prostranstvennoj orientacii v nivhskom jazyke (lokativnye padezhi i poslelogi): avtoref. diss. … kand. filol. nauk. L.

Greenberg, J. H. (Ed.). (1966). Universals of language (2nd ed.). M.I.T. Press.

Hopper, P. J. and Traugott, E. C. (2003) *Grammaticalization, Cambridge Textbooks in. Linguistics, Cambridge University Press, xx - 276 p.

Kravchenko, Aleksandr Vladimirovich. "Kognitivnaja lingvistika i novaja jepistemologija (k voprosu ob ideal'nom proekte jazykoznanija)." Izvestija Rossijskoj akademii nauk. Serija literatury i jazyka 60.5 (2001): 3-13.

Kirişçioğlu, M. F. (2015). TÜRKÇEDE FİİLDEN İSİM YAPMA EKİ -P . Dil Araştırmaları, 9 (17) , 7-17 .

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Conceptual Metaphor in Everyday Language. The Journal of Philosophy, 77(8), 453–486. https://doi.org/10.2307/2025464

Levitskaja A.P. Nekotorye spornye voprosy teorii predloga [Tekst] / A.P. Levickaja // Funkcionirovanie jazykovyh edinic: Sb.nauchn.trudov. — Voronezh: VorGU, 1990. — S.120-125.Talmy, L. (1988). Force dynamics in language and cognition. Cognitive Science, 12(1), 49–100. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2

Li Yong-Song. Türk Dillerinde Sontakılar. İstanbul: Kebikeç, 2004.

L'vova Je.L., Dremov V.A., Aksjanova T.A. i dr. Tjurki taezhnogo Prichulym'ja. Populjacija i jetnos. Je.L. L'vova, V.A. Dremov, G.A. Aksjanova i dr. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1991. 246 s.

Menovshhikov G.L. O dvuh aspektah vyrazhenija prostranstvennyh otnoshenij v aleutskom jazyke. Jazyki i toponimija Sibiri, Tomsk, 1976, vyp.2. s.5–13.

Menges, Karl. H. The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to. Turkic Studies. Wiesbaden, Harrasso witz, 1968

Hjelmslev Louis. La Categorie Des Cas : Etude De Grammaire Generale. 2nd rev ed. Fink 1972.

Plungjan V.A. Vvedenie v grammaticheskuju semantiku. Grammaticheskie znachenija i grammaticheskie sistemy jazykov mira. Uchebnik. M.: RGGU, 2011. 672 s.

Reformatskij 1973 — Reformatskij A.A. Termin kak chlen leksicheskojsistemy jazyka // Problemy strukturnoj lingvistiki 1972. M., 1973.

Reformatskij A.A. Vvedenie v jazykoznanie. M.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izd-vo ministerstva prosveshhenija RSFSR, 1955.

Seo, Tae Lyong. "The Relation between the Postpositions and the Endings in Korean." (2006).

Serebrennikov, B.A. Istoricheskaja morfologija permskih jazykov. M.: Izd-vo AN SSSR, 1963. 390 s.

Şçerbak, A. M. (1980), Oçerki po sravnitel'noy morfoloii tyurskih yazıkov (Glagol), Leningrad.

Sinor, D. (1991) Considerations on the Terms for "North" İn the Altaic Languages. Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989. Edited by Bernt Brendemoen. ISBN 82-00-07760-8.

Tekin, Ş. "Eski Türkçe", Türk Dünyası El Kitabı, C.II, Ankara, s. 69– 120. 1992.

Vámbéry, H. (1878), Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Ein Versuch zur Darste

Vinogradov V.B.- Russkij jazyk. M. 1947.

Ulakbilge
Sosyal Bilimler Dergisi

ON LANGUAGE, SPACE, TIME AND MOVEMENT

Fırat BAŞBUĞ

ABSTRACT

This paper presents an examination of the relationships between space, time, movement and linguistics. The study tries to interpret from a general perspective how space is related to the human ability to measure distances, to determine place-direction relations and to understand locations. Language plays an important role in the expression of space and time. In different language families, different grammatical rules and structures are used to express spatial concepts. In this study, it analyses the semantic properties of certain ornaments and how they evolve. Semantic infrastructures complete the processes of grammaticalisation using processes such as antecedents, evolution, and stereotyping. The determination of the syntactic dependency relations of the phrases with other words in the sentence also gives us information about the administrative model of the language. In this respect, the phrases play an important role in both the semantic and syntactic structure of the sentence. This study is based on some observations made by the author during his field research in Siberia.

Keywords: Language, Linguistics, Space, Time, Movement, Chulym, Altai